

НАКАЗАНИЯ И ИНФРАНАКАЗАТЕЛНОСТ ИЛИ ЗА СОЦИАЛИСТИЧЕСКАТА ИКОНОМИЯ НА РЕПРЕСИЯТА

Мартин Канушев

Резюме: Статията представлява социологически анализ на социалистическата икономика на наказателната репресия. Наказанието в ранния социализъм изпълнява обобщена функция, която не може да бъде редуцирана до неговата законова регламентация, нито до институционалното му прилагане от правосъдието, нито до режима на изтърпяване в местата за лишаване от свобода. В центъра на наказателната система на социалистическото общество се намира трудово-изправителното въздействие върху неговите неустойчиви членове, а крайната цел е тяхното цялостно трансформиране и ускорено изграждане на новия исторически човек. Класическият социализъм е успял да изгради една възпитателна инфранаказателност на простыпката, която само на пръв поглед е логическо продължение на социалното действие на правото. Тази инфранаказателна система поставя под контрол пространство, покрито частично или спорадично, но никога напълно от законите, където биват санкционирани множество постыпки, които избягват на наказателната власт. В условията на късния социализъм е налице важно обръщане на политическата стратегия на наказателната власт от разкриване на престъпленията към изграждане на една всеобхватна превенция на престъпността. Съдилищата са длъжни да оказват правна помощ, а прокуратурите да упражняват надзор за законност в дейността на другарските съдилища, доброволните отряди на трудещите се, комисиите за борба с противообществените прояви, центровете за възпитателна работа и съветите за профилактика: всички те имат инфранаказателни функции. По този начин е изградена една „завършена“ институционална система за социална превенция, която трябва да функционира ефикасно и да осигурява защитата на социалистическото общество.

Тоталната кодификация на социалната опасност

Наказателният закон на Царство България от 21 февруари 1896 г., включително с всичките му изменения и допълнения до 9 септември 1944 г., не познава понятието за „опасност“ както по отношение на деянието, така и по отношение на дееца. Не случайно той е определян от поколения юристи като продукт на „класическата школа в правото“ и като подчинен на „формално-догматичния метод“. Неговият чл. 1 е изключително лаконичен: „Престъпление или нарушение се счита онова деяние, което е обявено от закона за таква“ (НЗ 1896: 1). Въпреки, че при изработването му са взети предвид „най-новите изучавания по углавно право и на законодателствата, които се считат като практическо осъществяване като последната дума на науката“, тук понятие за „социална опасност“ няма. За това свидетелстват и Мотивите, където се посочва, че „едно от съществените нововъведения е двойственото деление

на деянията: на престъпления и нарушения. Престъпленията имат изобщо държавно и обществено значение, а нарушенията притежават местен интерес или полицейски характер. Първите нарушават общоизвестни норми, които се отнасят до най-важните блага на хората и на държавите, а вторите са нарушение на правила за благоустройство, редът и т.нар. временни преходни интереси“ (Мотиви към НЗ 1896: 2). Същото можем да открием и в края на законопроекта, когато неговите автори обясняват защо все пак са включили смъртното наказание: „комисията, като взе предвид географското положение на нашата държава и опитът на нашите съдилища, както и разните степени на културно развитие, които се срещат из територията ни, сче за нужно да не отстранява от арсенала на нашия наказателен закон и смъртното наказание. В същото време обаче ограничиха се, доколкото е възможно, лошите страни на това наказание: то се предвижда в четири случая само, които представляват извънредна важност“ (Мотиви към НЗ 1896: 2). Очевидно е, че дори смъртното наказание е насочено не към социалната опасност на деянието, а към престъпления, които представляват извънредна важност и които могат да доведат до извънредно положение. А престъпниците „по навик или във вид на занаят“ или тези, които извършват повторни престъпления, след изтърпяване на едно наказание, не са квалифицирани като опасни за обществото субекти.

Социалистическото право извършва значима историческа промяна чрез тотална кодификация на социалната опасност в два модуса: опасност на деянието и опасност на дееца. Така чл. 2 на Наказателния закон от 13 февруари 1951 г. и на Наказателния кодекс от 10 февруари 1956 г. квалифицира престъплението като „всяко обществено опасно деяние (действие или бездействие), което е извършено виновно и е обявено от закона за наказуемо“. А чл. 3 допълва, че „обществено опасно е деянието, което застрашава или уврежда държавния или обществения строй на Народната република или установения от нея правен ред“. Особено важен е чл. 12: „не се наказва деянието, което, макар и да е съставлявало престъпление при извършването му, но поради изменение на обществено-политическата обстановка е изгубило обществено опасния си характер“ (НК 1956: 1–2). Обществената опасност на престъплението е кодифицирана и във Военно-наказателния закон, приет на 28 януари 1949 г. В него военното престъпление е определено като обществено опасно деяние (чл. 6) и обявяването за непростъпно на деянието, което, макар и формално да осъществява признаците на престъпление е явно малозначително и липсват вредни последици от него (чл. 8). А чл. 14 посочва, че именно обществената опасност е основание за наказуемостта на престъплението (ВНЗ 1949: 2). Логиката на социалистическия законодател е следната: „при изясняването на престъплението е изоставено като напълно негодно старото формалистично и обективистично буржоазно схващане за престъплението като деяние, обявено от закона за такова. Вместо това законодателят възприе вече утвърдилото се в съветската наука и практика ново по съдържание социалистическо понятие. Най-важната качествена особеност на престъплението е неговата

обществена опасност. Именно чрез нея се изясниха класовата природа и материалната същност на деянието. Класовата природа на престъплението произтича от това, че общественоопасният характер на деянието се изяснява като застрашаване или увреждане на държавния или обществения строй на нашата Народна република и на установения от нея правен ред. Принципът на материалното разбиране на престъплението се укрепва и с това, че общественоопасният характер на деянието отпада, когато то, макар и да съдържа формално признаците на някое предвидено в закона престъпление, е явно малозначително и от него няма вредни последици“ (Ненов 1956: 14).

И така, престъплението според социалистическото право има три взаимосвързани елемента: обществена опасност, класова природа и материална същност. Обществената опасност е обективно противоречие между деянието и интересите на обществото като цяло. Тя се изразява в реалното отрицателно отражение на престъплението върху прогресивното развитие на обществото, в противоречие с тенденциите и закономерностите на това развитие и се проявява чрез увреждане на обществените отношения. Опасността на престъплението има разрушаващо въздействие върху установените социалистически обществени отношения, противодейства на тяхното укрепване и развитие, подравя тяхното актуално състояние, изменя ги и даже ги разлага. Накратко, тя се изразява в принципно затрудняване на закономерния процес на обществено развитие, насочен към построяване на социализма, който си пробива път чрез тези отношения; чрез увреждането на едни или други отношения деянието създава опасност за прогресивното развитие на обществото.

Класовата природа на престъплението отразява факта, че то винаги е деяние, насочено срещу интересите на господстващата в дадено общество класа. Но за първи път в човешката история при социализма съществува съвпадение между интересите на господстващата класа и интересите на обществото като цяло, които съвпадат със закономерностите на неговото прогресивно развитие. От това единство се определя и съвпадението между класовата опасност и обществената опасност на престъплението. Поради това престъплението, бидейки деяние, опасно за господстващата класа, е и общественоопасно. И, обратното, онова, което спъва общественото развитие, противоречи и на интересите на работническата класа.

Материалната същност на престъплението се състои в това, че то е действие или бездействие, опасно за системата от обществени отношения, които съответстват на интересите на трудещите се маси, организирани в господстваща класа. „Буржоазното определение на престъплението като противоправно, виновно и наказуемо деяние не изтъква неговото материалното съдържание, не показва неговата обществена и класова същност, а именно, че престъплението е нарушение на условията на съществуване на обществото, едно накърнение на господстващата система обществени отношения, едно деяние общественоопасно за интересите на господстващата класа, израз на чиято во-

ля – обусловена от материалните условия на тази класа – се явява правото“ (Лютов 1960: 23).

Да обобщим: линията „опасност–защита–ред“ конструира юридическата нормативност, в която функционират престъплението и наказанието в социалистическото общество. Ако обществената опасност на престъплението се състои в това, че то оказва отрицателно влияние върху прогресивното историческо развитие, то наказанието има за задача да защитава интересите на работническата класа и на целия трудов народ от противозаконни деяния с цел поддържане на социалистическия ред. „Наказателният кодекс от 1956 г. представлява завършена система от правни норми за ефикасна, пълна и все-странна защита на изграждащите се у нас социалистически отношения. Наказателното право има за цел да бъде страж за опазване на народнодемократичния ред на НРБ чрез възпитаване на гражданите към преодоляване на буржоазните остатъци и за привикване на несъзнателните между тях с правилата на социалистическото общежитие“ (Ненов 1956: 23).

Двойната роля на социалистическото наказание

В навечерието на революцията от октомври 1917 г. в Русия, Ленин формулира трите задачи на наказателната политика на бъдещата социалистическа държава. Първо, пролетарската революция трябва да разруши из основи буржоазния съдебен апарат и да създаде нови наказателни органи. Второ, работническата класа не може да задържи властта и да построи новия строй без решителна борба, включително и със средствата на наказателното правосъдие, против всяка съпротива на свалените експлоататорски класи. Трето, още в първите дни на революцията наказателното правосъдие трябва да бъде оръдие и за възпитание на хората в духа на социалистическото общество.

На този фон става видима двойната роля на наказанието: то трябва да съчетава репресията с убеждението, и следователно има за цел „да обезоръжава и обуздава народните врагове и да възпитава неустойчивите елементи от средите на трудещите се“. Налице са две задачи, които изграждат наказателната икономия на социалистическото общество: принуждение и възпитание. От тях произтичат и конкретните изисквания за една ефикасна наказателна политика: а) наказанието като форма на принуда е необходимо само дотолкова, доколкото целите на държавата не могат да бъдат постигнати с възпитателни средства и по пътя на убеждението; б) смъртното наказание и лишаването от свобода са оправдани, само в случай, че другите санкции, в които преобладават възпитателни елементи, не са достатъчни; в) при самото изпълнение на наказанието, целите за поправяне и превъзпитание на осъдените и за възпитателно въздействие върху гражданите имат предимство, пред целите за

отнемане възможността за извършване на нови престъпления и за подтискане чрез законовата заплаха от репресия.

Наказателният закон от 13 февруари 1951 г. дефинира целта на наказанието като съчетаване на два момента: на принудително и на възпитателно въздействие. Според неговите автори „в преходния период, през който нашата народнодемократична държава е принудена да води борба с народните врагове и с престъпността, наказанието се явява необходимо и неизбежно оръжие в ръцете на властта. Използването на това оръжие обаче трябва да става най-целесъобразно, за да се гарантират както силата на репресията, така и възпитателното въздействие върху морално неустойчивите елементи. Ролята на наказанието е да подпомага прогресивното развитие на обществото чрез отстраняване и наказване на онези, които го спъват със своята престъпна дейност“ (Мотиви към НЗ 1951: 1).

И така, през преходния период наказанието трябва да почива на принципа на революционната целесъобразност: то има класова природа и е оръжие в ръцете на работническата класа за опазване на установения от нея държавен и обществен ред. Престъпните посегателства на съборените от власт вражески елементи срещу народната власт са пряк израз на класовата борба и срещу тях са необходими решителни мерки. Победата на социалистическата революция налага съпротивата на реакционните класи да бъде безпощадно смазана. Принципните начала на революционната целесъобразност изискват нито едно престъпление да не остане неразкрито и нито един престъпник – ненаказан.

Но заедно с това наказанието има и друга съществена роля. То е „напълно годно средство“ не само за репресия и изолиране, но и за конструиране на една нова позитивност – то трябва да подпомага прогресивното историческо развитие на социалистическото общество. Налице е принцип на умереност и пестеливост на репресията, на един рационален минимум, без който целите за защита на обществото и за ограничаване на престъпленията не биха могли да се постигнат, въпреки най-пълното използване на по-леки методи. Да, наистина, „враговете на народа“ трябва да бъдат ликвидирани и то колкото се може по-бързо, но за всички останали е необходима коригираща технология. Предупредителното значение на наказанието се определя не от неговата строгост и жестокост, а от неговата практическа неизбежност. Оттук и третият принцип: не една всеобща наказателна „мекота“; едно строго ограничаване на реалната репресия, а диференциран и индивидуализиран подход; следователно не еднотипни и монотонни наказания, а разнообразие от превантивни, изправителни и възпитателни мерки. Накратко, налице са три ръководни принципа, чрез които се конструира наказателната икономия на социалистическото общество.

Подобна икономия на репресията можем да разчетем и в Наказателния кодекс от 10 февруари 1956 г. „Наказанието се налага с цел: да се обезвредят враговете на народа; да се отнеме възможността на дееца да върши други

престъпления; да се поправи и превъзпита той към спазване правилата на социалистическото общество и да се въздейства възпитателно върху другите членове на обществото“ (НК 1956: 3). Отново виждаме тази двойна роля: от една страна, наказанието е властови инструмент за изграждането на социализма, от друга – педагогически метод за преодоляване на наследството от капитализма. То трябва да допринесе за социалистическото възпитание на трудещите се, които са „заразени от болестите на буржоазното разложение“; да служи за средство за преодоляване на „преживелиците“ на капитализма в тяхното съзнание, които водят до нарушения на социалистическите порядки. И защото обществената опасност на дееца пряко зависи от степента, в която остатъците от буржоазното възпитание, намерили израз в извършеното престъпление, са вкоренени в неговото съзнание; именно тя определя и възможността да се въздейства възпитателно върху него. Добре разбирате: историческият генезис на престъпността се намира в социалните корени на буржоазното общество; социалистическото общество само по себе си не може да създава престъпност; ако през преходния период, тя все пак съществува, то това се дължи единствено на „остатъците от миналото“. Въпрос на конкретно време е тя да бъде ограничена, а в обозрима перспектива – напълно ликвидирана. Наказанието е ключовото коригиращо средство в този процес на постепенно преодоляване на буржоазното наследство.

Но кое е това генерализирано средство за превъзпитание на неустойчивите членове, които трябва да станат пълноценна част на бъдещото общество? Отговорът в историческа перспектива е почти очевиден. Това е трудът, който е „дълг и въпрос на чест за всеки гражданин“; поправителният и колективен труд; възпитателното и благотворно въздействие на общественополезния труд. Ето и юридическата аргументация: „социалистическото правосъдие решително скъсва с култа към затвора и поставя в центъра на своята пениitenciарна система трудът, изправителния и възпитателен труд, който осъденият извършва под въздействието и подкрепата на другарския трудов колектив. Изключителното значение, което в системата на социалистическото право получи поправянето чрез труд, намира своя израз и в установяване на нова и непозната за буржоазното право наказателна мярка: изправителна работа без лишаване от свобода“ (Ненов 1956: 132).

Няма съмнение, че под принудителен труд се разбира обществен труд с два свързани елемента: колективен интерес от наказването на осъдения и видим, контролируем характер на наказанието. По този начин престъпният субект заплаща двойно: първо – чрез работата, която извършва, и втори път – чрез знаците, които произвежда. И поради факта, че безделието е основна причина за голяма част от престъпленията: следователно става дума за една универсална социалистическа педагогика на труда. Поправителният труд трябва да бъде една от съществените части на превъзпитанието и постепенното преобразуване на осъдените. Той не трябва да бъде разглеждан като допълнение и, така да се каже, като утежняване на наказанието, а като смекча-

ване, лишението от което не е възможно. Всеки осъден е длъжен да се труди, но никой не може да бъде принуждаван да остава незает: социалистически принцип на труда като задължение и като право. За това свидетелства и една от първите промени в Наказателния закон от 21 февруари 1896 г., направена след 9 септември 1944 г. Според нея „съдът може да замени наказателното запиране или тъмничния затвор с принудителна трудово-възпитателна работа“. По-късно този текст е прехвърлен в Наказателния кодекс от 10 февруари 1956 г.: „при изключителни или многобройни смекчаващи обстоятелства съдът може да замени лишаването от свобода с поправителен труд“ (НК 1956: 7).

Спрямо буржоазното юридическо развитие, през периода 1944–1956 г. социалистическото право създава две нови наказания: поправителен труд без лишаване от свобода и обществено порицание. Несъмнено и двете „инновации“ са насочени не към репресивната цел на наказанието, а към неговата позитивна задача – поправяне и превъзпитание на осъдените. Наказателният закон от 21 февруари 1896 г. предвижда: главни наказания – смъртно наказание; строг тъмничен затвор; тъмничен затвор; запиране (арест) и глоба; допълнителни – лишение от права; конфискация на определени предмети; обнародване на присъдата. Наказателният кодекс от 10 февруари 1956 г. посочва, че наказанията са: лишаване от свобода; поправителен труд без лишаване от свобода; конфискация на част или на цялото имущество; глоба; лишаване от права и обществено порицание. Сравнителната тежест на наказанията се определя по реда им, като три дни поправителен труд се равнява на един ден лишаване от свобода. За най-тежките престъпления, които заплашват основите на Народната република, като временна и изключителна мярка се предвижда смъртно наказание.

Следователно, в центъра на наказателната система на социалистическото общество стоят не толкова смъртното наказание и лишаването от свобода (да, те са необходими и оправдани най-вече спрямо „враговете на народа“ и криминалните престъпници), колкото поправителният труд като генерализиран инструмент за изправителна намеса. Той може да бъде от един ден до една година и се изтърпява без лишаване от свобода в мястото, където осъденият работи, или другаде, като от възнаграждението му се удържат до 25% в полза на държавата и времето не се зачита за пенсия и трудов стаж. Но поправителният труд е не само самостоятелно и алтернативно наказание, а и най-важното средство за превъзпитание на лишените от свобода; той е основният модулатор на наказателното затваряне, което не трябва да бъде чисто и просто едно изолиране от обществото. Точно това казва Наказателният кодекс от 10 февруари 1956 г., според който „лишаването от свобода може да бъде от един ден до двадесет години. Изтърпяването на това наказание се съпровожда с подходяща работа, която се зачита за намаляване на срока на наказанието, като два работни дни се считат за три дни лишаване от свобода“ (НК 1956: 11).

Да обобщим: в центъра на наказателната икономия на социалистическото общество се намира трудово-изправителното въздействие върху неговите неустойчиви членове. Не е случаен фактът: сред българските юристи от периода 1944–1956 г. е налице консенсус, че то „коренно отличава нашата система на възпитателно въздействие от режима на буржоазните пенитенциарни системи“ (Лютов 1960б: 72). Така става разбираем политическият завет на Ленин към цялата бъдеща история на социалистическото право, който през 1919 г. заявява, че в областта на прилагането на наказанието е необходимо: да има по-голям процент условно осъждане; да има по-голям процент обществено порицание; по-често да се заменя лишаването от свобода с поправителен труд; по-често да се заменя затворът с възпитателни учреждения; да се въведат другарски съдилища (първо в армията и сред работниците). И да се привлече цялото трудово население към изпълнение на съдийските задължения в тях, и така системата от законови наказания окончателно да бъде заменена със система от възпитателни мерки.

Но коя в действителност е целта на възпитателното наказание; коя е крайната цел на трудово-изправителното въздействие върху осъдените? Тази цел е тяхното цялостно трансформиране и ускорено изграждане на един нов за световната история човек. Наказателната система чрез поправяне и превъзпитание на неустойчивите членове на обществото трябва да представлява машина за производство на социалистически хора.

Наказание и възпитание: към „рационална“ икономия на репресията

На 2 април 1968 г. в НРБ е приет нов Наказателен кодекс. Въпросът е: каква държавна политика трябва да бъде реализирана чрез този закон, който съответства на „изграденото развито социалистическо общество и обезпечава неговата ефикасна защита“? Икономията на наказателната репресия в българския вариант на класическия социализъм съдържа три основни момента. Първо, да се използва възможният минимум репресия, като в наказателните мерки оптимално се съчетаят принудителните с възпитателните елементи. В социалистическото общество е налице тенденция престъпността да намалява, в резултат на което сферата на действие на държавната намеса в борбата срещу нея се стеснява, а полето на приложение на моралния фактор се разширява. Второ, максимално да се повиши ефективността на възпитателното въздействие чрез диференциране на наказателната отговорност и усъвършенстване на системата от законови санкции. Следователно, за тежките престъпления и опасните рецидивисти са предвидени строги наказания, а за леките нарушения е установена възможност за съдебна намеса без изолиране на деца от обществото. Трето, ускорено да нарасне ролята на социалистическата

общественост в борбата с престъпността чрез замяна на наказателната репресия с мерки за обществено въздействие. Резултатът: личното убеждение и възпитателното въздействие са ключовите инструменти за успешното приложение на правните норми.

И така, властовата стратегия е да се повиши социалната ефективност на наказанието, което трябва да съответства на новите исторически условия, в резултат от изграждането на развитото социалистическо общество. Да направим едно доказващо сравнение. Според Кодекса от 1956 г. наказанието се налага с цел: да се обезвредят враговете на народа; да се отнеме възможността на деца да върши други престъпления; да се поправи и превъзпита той към спазване правилата на социалистическото общежитие; да се въздейства възпитателно върху другите членове на обществото. Кодексът от 1968 г. посочва, че то се налага с цел: да се поправи и превъзпита осъденият към спазване на законите и правилата на социалистическото общежитие, да се въздейства предупредително върху него и да му се отнеме възможността да върши други престъпления и да се въздейства възпитателно и предупредително върху другите членове на обществото.

Различията са повече от очевидни: според Кодекса от 1968 г. специалната и генералната превенция се постигат най-напред чрез възпитателно въздействие, след това чрез предупредително въздействие, и едва накрая чрез възпиращото въздействие на принудителното затваряне. Оттук и практическата необходимост от диференциране на методите, от по-голямо разнообразие на санкциите: разширяване кръга на наказанията без лишаване от свобода; строги процедури за определяне на наказанието при повторност и рецидив; гъвкави правила за прилагане на възпитателни мерки спрямо непълнолетните; повече възможности за условно осъждане и предсрочно освобождаване; широко прилагане на освобождаване от изтърпяване на наказанието чрез замяна с мерки за обществено въздействие. Мотивът: това законово разнообразие е насочено към по-пълно използване на потенциалните възможности на наказателната репресия в борбата с престъпността с оглед повишаването на нейната ефективност при прилагане на възможно най-меки форми на възпитателно въздействие.

Да сравним сега системите на наказанията: през 1956 г. са предвидени: смъртно наказание; лишаване от свобода; поправителен труд; конфискация на част или на цялото имущество; глоба; лишаване от права и обществено порицание. През 1968 г.: смъртно наказание; лишаване от свобода; поправителен труд; конфискация на наличното имущество; глоба; задължително заселване без лишаване от свобода; лишаване от право да се заема определена държавна или обществена длъжност; лишаване от право да се упражнява определена професия или дейност; лишаване от право на местоживеење в определено населено място; лишаване от право на получени ордени, почетни звания и отличия; лишаване от военно звание; обществено порицание. Логичното следствие: налице е процес на цялостно смекчаване на репресията съоб-

разно принципа, че най-важното в борбата с престъпността не е строгостта или продължителността на наказанието, а неговата неизбежност. Това е процес на „хуманизиране“ на социалистическото право и правосъдие, на намаляване на тежестта на санкциите за леките престъпления, на засилване на моралните и възпитателните елементи; на ограничаване на принудата и изолацията; на широко приложение на условното осъждане и освобождаването от наказателна отговорност. За това свидетелства и логиката на социалистическия законодател, който при изграждане на системата от санкции през 1968 г. се е ръководил от реалното състояние на престъпността. Налице е относителна устойчивост, а през отделни периоди и увеличаване на абсолютния брой на някои видове престъпления. Това е наложило да се запазят най-тежките наказания, но и да се въведат нови мерки, които ще допринесат за постигане на целите на закона при най-рационално използване на репресията. Законовият резултат: запазена е основната част от прилаганите до този момент наказания; заменено е единното „лишаване от права“ с отнемането на различни видове права; въведено е едно ново наказание – задължително заселване.

Но въпреки или отвъд въпросната юридическа логика трябва да бъдат поставени три социологически въпроса. Първият въпрос е: дали зад официалния манифест на социалистическото право, закон и юристи за „всеобщо смекчаване на репресията“, зад този легално представян като еднороден и хомогенен процес на санкционираща пестеливост не се крие нова рационалност на наказателната икономия. В действителност, тази рационалност е свързана с една всеобхватна, детайлна и прецизна диференциация на „обекта“ на властова намеса: от една страна, максимална наказателна строгост спрямо повторната и рецидивна престъпност, от друга – предупредителни и възпитателни мерки спрямо леките престъпления, първичните престъпници и непълнолетните правонарушители.

Вторият въпрос е: да, наистина, ако на нивото на интензивността на наказанието може да бъде посочено известно смекчаване, то на нивото на неговия социален мащаб трябва да се диагностицира едно по-цялостно и по-дълбоко проникване в българското общество. За намаляването на строгостта на репресията, социалистическите юристи най-често посочват като централен аргумент ограничаването на приложното поле на смъртното наказание. Като допълнителен аргумент те изтъкват значимото увеличаване на сферата на социално действие на наказанията без лишаване от свобода: поправителен труд, конфискация и глоба. Но всички тези юридически доказателства засягат единствено интензитета на репресията, а не нейната всеобхватност. За обратната страна на въпросния процес свидетелства разпадането на единното наказание лишаване от права на пет самостоятелни санкции, които представляват отнемане на „граждански“ права. Това показва нова фаза в разгръщането на наказанието, при което то вече се насочва към все по-голям кръг от различни права; следователно се стреми да подчини все повече аспекти на живота на индивида, свързани с неговата обществена, професионална и лична актив-

ност. На свой ред, този процес свидетелства за ускорено нарастване на социалния обхват на полезно действие на наказателното право в социалистическото общество. Важен пример за въпросната посока на развитие е въведеното през 1958 г. наказание лишаване от право на местожителство в столицата и окръжните градове. В Кодекса от 1968 г. то вече е формулирано по нов начин: като лишаване от право на местоживееене в определено населено място. Предназначението на това наказание е да се изведе осъденият от един кръг, в който му е било оказано отрицателно влияние, да се откъсне от една среда, която е улеснила престъпната му дейност, да се постави при условия, които ще изключат възможността за продължаване на тази дейност. Но първоначалното ограничаване на санкцията единствено до лишаване от право на местожителство в столицата и окръжните градове не е могло да реши поставената задача. Като резултат през 1968 г. е въведена новата юридическа формула, с която на практика социалният обхват на въпросното наказание е максимално разширен. На съда е предоставено суверенното решение: кое трябва да бъде населеното място, от което осъденият ще бъде лишен, с оглед оказаното отрицателно въздействие и нуждата за преодоляването му в бъдеще.

Третият въпрос е: дали в действителност не сме свидетели на един важен политически преход в самия доминиращ принцип на социалистическото наказание; преход от законова санкция към мерки за сигурност; от изправително затваряне към постоянен надзор; от лишаване от свобода към задължително заселване. Накратко, дали „прогресивното хуманизиране на наказанието“ не прикрива един друг процес, свързан с възникването на нова система за социална сигурност, която има за цел да осигури тоталния контрол върху осъдените индивиди. Тази система от мерки за сигурност не съвпада нито със затворническата институция („лишаване от свобода“, където осъденият е под надзора на специализиран персонал), нито с държавните предприятия и учреждения („поправителен труд“, където той е под надзора на другарския колектив), нито със санкциите от имуществен и финансов порядък („конфискация“ и „глоба“, които имат важно, но еднократно значение). За това свидетелства единственото ново наказание, намерило място в Кодекса от 1968 г.: задължително заселване, което може да бъде налагано както самостоятелно, така и да последва лишаването от свобода. Според юристите при него на преден план са поставени и превантивният характер, и възпитателната насоченост: да се ограничи възможността на осъдения да извършва нови престъпления, да се въздейства възпитателно върху него и да се подготви преходът му към пълна свобода. Въпросното наказание се състои в лишаване от право „затворникът“ да напуска определено населено място без разрешение на Народната милиция за срок от една до три, а при опасен рецидив – до пет години. Задържането на осъдените в тяхното „местоживееене“ е гарантирано както чрез правото на милицията при всяко отклонение по принудителен ред да ги връща в него, така и чрез наказателната отговорност, установена за самото престъпление: който самоволно напусне мястото, в което изтърпява присъда-

та задължително заселване, се наказва с лишаване от свобода до една година. Накратко, това наказание има за цел постоянно да държи осъдения в онова населено място, където съдът смята, че неговото пребиваване е най-безопасно от гледна точка извършването на нови престъпления и оказването на разложително влияние; следователно да се създаде възможност за постоянен надзор върху неговото поведение и за своевременно предотвратяване на противообществени прояви. А чрез принудителното включване в общественополезен труд и организирана възпитателна работа се цели постепенното му изграждане като истински гражданин на социалистическото общество. Осъдените на задължително заселване могат да бъдат предсрочно освободени от изтърпяване на останалата част от наказанието, ако с примерно поведение и честно отношение към труда докажат, че са се поправили.

Непълнолетните: постоянен надзор и възпитателни мерки

Основна теза: класическият социализъм е успял да изгради една възпитателна инфранаказателност на простъпката, която само на пръв поглед е историческо продължение на социалното действие на правото. Обратно, тази инфранаказателна система поставя под контрол пространство, покрито частично или спорадично, но никога напълно от законите, където биват санкционирани множество постъпки, които избягват на наказателната власт. Нещо повече, социалистическото общество е конструирало непрекъсваема верига от квазизаконни институции, които тотално обхващат детството именно чрез „кодифициране“ на противообществените прояви на малолетните. И ако на единия полюс на наказателната намеса се намира рецидивната престъпност, то на другия, в точката на наказателното възпитание, стои детската престъпност. Но социалната връзка между тях е конституирана: между детска и рецидивна престъпност е установен един строг континуум, който започва с възпитателно въздействие върху простъпката и завършва с наказателно санкциониране на престъплението. Той свързва в полувидима мрежа полицейската, съдебната и затворническата институция с всички онези форми и методи за контрол, които имат за прицелна точка противообществените прояви на малолетните и които са историческата оригиналност на класическия социализъм: специализирани комисии, детски педагогически стаи, трудово-възпитателни училища, училища-интернати, домове за временно настаняване, поправителни домове. Да докажем тезата: според Закона за борба против детската престъпност от 14 февруари 1958 г., комунистическото възпитание е основният метод за изкореняване на различните нарушения на правния ред и отклонения от правилното развитие на малолетните. Целта: една разгърната система от превантивни и възпитателни мерки, упражнявана от държавните и обществените органи, трябва да създаде условия за предпазване на децата от изпадане в престъпност. Накратко, социалистическата стратегия е първо да се

предпазва и възпитава, а едва след това, и то, ако трябва – наказва. Законът за борба срещу противообществените прояви на малолетните и непълнолетните от 7 февруари 1961 г. акцентира върху решаващото значение на превенцията и ролята на обществеността при нейното осъществяване. Той има за цел предотвратяването на различните форми на престъпност, нарушения на правния ред и отклонения в правилното развитие на подрастващите, за да бъдат те възпитани като предани социалистически граждани. За нейното практическо осъществяване с този закон се създават специализирани комисии, детски педагогически стаи, трудово-възпитателни училища и домове за временно настаняване.

Каква е реалната „юрисдикция“ на специализираните комисии? Първо, те разглеждат простъпките на малолетните, които са извършили обществено-опасни деяния, които не са престъпления, както и прояви на сериозно отклонение от правилното възпитание. След това се намират простъпките на непълнолетните, извършили престъпления, когато са освободени от наказателна отговорност. Трето: простъпки на непълнолетни, извършили други правонарушения, за които се налага възпитателна мярка: най-вече дребно хулиганство. Накрая, комисииите обсъждат простъпките на непълнолетни, извършили противообществени прояви, които сочат сериозно отклонение от правилното развитие: неморален живот, бягство от семейството, безделие, скитничество и просия. Ето кое изгражда референтното поле на възпитателната инфранаказателност: тя покрива, от отклонението през простъпката до престъплението, безкрайното пространство на детското поведение; тя е всекидневна юрисдикция на безделието, лошата постъпка и неправилното съществуване. Следователно, системата от превантивни санкции спрямо подрастващия, макар и свързана в единия край с юридическото определяне на наказанието, функционира на подзаконово ниво. И така, комисииите могат да налагат следните възпитателни мерки: мъмрене; задължително извинение; предупреждение; предаване на родителите за полагане на особени грижи; поставяне под надзор на трудов колектив или на обществен възпитател; задължаване да се отстрани причинената вреда или да се извърши общественополезна дейност; настаняване в трудово-възпитателно училище. Според характера на проявата и поведението на виновния могат да бъдат приложени едновременно до две санкции. Налице е нарастваща строгост в йерархията на мерките: настаняването в трудово-възпитателно училище се прилага само след всестратна преценка, когато се установи, че извършителят на тежка противообществена проява не може да бъде превъзпитан с други средства и трябва да бъде изолиран от семейната среда и приятелското обкръжение.

Детските педагогически стаи са специализирани органи, които се занимават с подрастващите, отклонили се от правилния път на развитие. Те издирват малолетните, които са извършили правонарушения, застрашени са да го направят или живеят в неблагоприятни условия; изследват конкретните причини, поради които те извършват противообществени прояви; предприе-

мат мерки за тяхното отстраняване или ограничаване; изучават индивидуалните качества на всеки подрастващ; вземат решения за пряко въздействие и подобряване на условията за възпитание; регистрират онези, които не учат и не работят, водят паразитен начин на живот или системно извършват простъпки; в чиято семейна среда или близко обкръжение има криминално или аморално проявени лица; издирват семействата, в които обстановката влияе отрицателно върху развитието на децата, и помагат на родителите да ги възпитават правилно.

Трудово-възпитателните училища имат за задача да приемат подрастващите, за които обикновените мерки не представляват ефикасно средство за отклоняване от опасните им склонности или за изваждането им от неблагоприятната среда, в която живеят. Те са заведения за задължително обучение и комунистическо възпитание: осигуряват основно образование и професионална квалификация; дават системни знания и трудови умения; възпитават на съзнателна дисциплина, другарска взаимопомощ и чувство на отговорност; приучват към спазване законите и опазване на собствеността; съдействат за всестранна подготовка на учениците като предани социалистически граждани. Във всяко подобно училище има строги правила за реда: учениците нямат право да излизат без разрешение; при излизане се придружават от учител или възпитател; осигурява се постоянен денонощен надзор; активно участват в общественополезен труд; в извънкласните мероприятия се включват всички; възпитателната работа съчетава убеждението и принуждението; колективът отговаря за всеки възпитаник, а той отговаря пред колектива. Ученик, който нарушава реда и режима, се наказва с: лишаване от участие в културно или спортно мероприятие; лишаване от право на свиждане до един месец; лишаване от право да получава колети до един месец; извънредно дежурство за поддържане на чистотата до три дни; предложение за преместване в училище със строг режим.

В Трудово-възпитателните училища със строг режим има въоръжена охрана, която следи за спазването на реда. В тях се настаняват ученици, които системно нарушават режима, извършват тежки провинения и не желаят да учат и работят. Престоят на ученика е най-малко три месеца. Когато той докаже, че спазва режима, се връща в първото си училище. Ученик, повторно настанен в ТВУ със строг режим, остава в него до крайния срок. Тук малолетните всекидневно полагат по два часа общественополезен труд. На учениците не се разрешава домашен отпуск и излизане без придружител. При неподчинение, буйство или за предотвратяване на опасни деяния, непълнолетният може да бъде изолиран в специално помещение, където се държи под наблюдение. Тази мярка се прилага само в краен случай и не може да трае повече от три денонощия. Изолираният не посещава учебни занятия, а всеки ден извършва по шест часа физическа работа.

В Домовете за временно настаняване се задържат малолетни и непълнолетни, на които не може да се установи местоживеенето; заловени в скитни-

чество или просия; самоволно напуснали заведения за задължително възпитание; извършили противообществена проява или изпаднали в състояние на безнадзорност. На задържаните се забранява: да напускат дома без разрешение; да внасят и държат забранени предмети; да продават, купуват, даряват и разменят вещите си; да употребяват спиртни напитки и да пушат; да играят на забранени игри. В домовете се налагат наказания: предупреждение; мъмрене; изолиране до три денонощия в самостоятелна стая. За примерно поведение задържаните могат да бъдат поощрявани с благодарност и с предметни награди. По изключение може да им бъде разрешен отпуск извън дома за срок от три денонощия.

Според Наказателния кодекс от 2 април 1968 г., наказанието на непълнолетните се налага с цел те да бъдат превъзпитани и подготвени за общественополезен труд. По отношение на непълнолетен, извършил поради увлечение или лекомислие престъпление, което не представлява голяма обществена опасност, съдът може да реши да не бъде наказван. Когато е предвидено лишаване от свобода по-малко от една година, той се освобождава от изтърпяването, като му се налага възпитателна мярка. Съдът може да постанови всяко от изправителните средства за въздействие: когато нецелесъобразността на настаняването в трудово-възпитателно училище стане очевидна, той може и след присъдата да го замени. Налице е гъвкава система на преминаване от законова санкция към възпитателна мярка; между наказуемост на престъплението и инфранаказателност на простъпката е конструирана системна връзка, която прави легитимен прехода между наказание и възпитание; те функционират неразлично в единния режим на социалистическото поправяне.

Законът за изпълнение на наказанията от 15 април 1969 г. посочва, че непълнолетните изтърпяват своето лишаване от свобода в поправителен дом, където са подчинени на всеобхватно и интензивно възпитателно въздействие. Първоначално на всеки осъден се определя общ режим. Той може да бъде заменен със строг спрямо непълнолетен, който е извършил бягство, опит за бягство или друго умишлено престъпление или грубо нарушава вътрешния ред, системно се отклонява от общественополезен труд и оказва отрицателно влияние върху останалите. При добро поведение и положително отношение към труда и ученето след изтичане на не по-малко от два месеца строгият режим може да бъде заменен с общ. Непълнолетните на общ режим се настаняват в помещения, които се заключват само през нощта; имат право на две свиждания и на две хранителни пратки; могат да разполагат с шест лева на месец. Поставените на строг режим се изолират от останалите и се държат в постоянно заключени помещения; в района се движат само организирано и придружавани от отряден началник; имат право на едно свиждане и на една хранителна пратка; могат да разполагат с четири лева на месец. Свижданията и за двата режима траят един час, престоят на открито е най-малко два часа. Правото на кореспонденция е неограничено. Професионално-техническата подготовка и участието в общественополезен труд са задължителни.

В поправителния дом се налагат следните дисциплинарни наказания: бележка с предупреждение; мъмрене; извънредно дежурство за поддържане на чистота – за срок до три дни; лишаване от право на свиждане, намаляване на сумите за лични разходи до 50% и лишаване от право на хранителни пратки – до един месец; лишаване от участие в едно културно или спортно мероприятие; изолиране в наказателна килия с или без извеждане на работа и училище – до пет за общия и до десет денонощия за строгия режим. Спрямо непълнолетните не се прилагат засилените предпазни мерки: белезници, усмирителен пояс, безопасни химически вещества, гумени палки и изолиране в самостоятелна килия, освен при посегателство върху човешки живот. След навършване на пълнолетие те се преместват в затвор. Съдът може предсрочно да освободи непълнолетния, ако се е поправил, след като е изтърпял не по-малко от една трета от наложеното му наказание. По време на изпитателния срок той възлага организирането на постоянния надзор и възпитателните грижи на специализираната комисия.

Другарският съд: завършена инфранаказателна практика

И така, три са ключовите елемента, които демонстрират социалната логика на функциониране на възпитателната инфранаказателност на простъпката. Първо, конструирането на едно ново понятие, непознато до този исторически период на социалистическото право: противообществена проява. Разбира се, въпросното понятие е свързано с юридическото понятие за престъпление (например, дръзкото хулиганство е престъпление, докато дребното – противообществена проява), но заедно с това обхваща много по-широко референтно поле, което се изгражда не от противозаконни деяния, а от всекидневни простъпки. Второ, на тази основа става възможна легитимната трансформация на наказателната отговорност на правния субект в обществена отговорност на моралния субект. Кодексът от 1968 г. допуска четири възможности за освобождаване от наказание: с предаване на обществено поръчителство; с налагане на мерки за обществено въздействие; с прилагане на възпитателни мерки; с налагане на административно наказание. Именно тези обществени мерки са поправителните средства, използвани в и от възпитателната инфранаказателност на простъпката. Трето, възникването на другарските съдилища само на пръв поглед представлява юридическо продължение или умалено копие на съдебната институция. Точно обратно: макар и свързан нормативно и процедурно с наказателното правосъдие, другарският съд има особена суверенна власт; той бележи важния за класическия социализъм преход от наказателен съд към обществен съд, където с мерки за възпитателно въздействие се санкционират не престъпления, а противообществени прояви.

Първо, какво представлява една противообществена проява? Престъплението и проявата са деяния, които се характеризират с особено материално съдържание – обществена вредност. Част от вредните деяния обаче са и общественоопасни; те са обект на регулиране на правото. Правонарушението е по-обща категория от престъплението; то обединява всички противоправни действия. Противообществената проява е още по-обща категория; тя е всяко вредно деяние, което уврежда или застрашава с увреждане обществените отношения. В широкия смисъл на тази категория попадат и правонарушенията, и престъпленията, но разглеждани не от юридическата, а откъм моралната им страна. Понятието противообществена проява обаче има и тесен смисъл: това са обществено вредните деяния, които не са предмет на правна принуда, а на регулиране от морални норми. То притежава свойствата деяние, вредност, аморалност, вина и обществена санкция. Дефиниция: „противообществената проява е вредно аморално деяние, подлежащо на мерки за обществено въздействие и възпитание, което е извършено виновно“ (Манчев 1967: 29).

Второ, как се реализира взаимният преход между наказателна и обществена отговорност? Най-напред чрез института на общественото поръчителство, по силата на който едно съдебно дело може да бъде прекратено, а виновният предаден на обществена организация или трудов колектив за превъзпитание. Условието са: за извършеното престъпление законът да предвижда лишаване от свобода до една година; да не са настъпили значителни общественоопасни последици; деецът да не представлява голяма обществена опасност; целите на наказанието да могат да бъдат постигнати. На обществено поръчителство не може да бъде предаден подсъдим, който вече е осъждан или освободен по този начин. Ако той не оправдае доверието на съда, като не изпълнява трудовите си задължения, нарушава правилата на социалистическото общежитие или напусне самоволно работното си място, наказателното преследване се възобновява.

Следващата възможност е освобождаване от наказателна отговорност с налагане на мерки за обществено въздействие от другарски съд. Тя може да бъде реализирана за престъпленията: обида, клеветата или лека телесна повреда без разстройство на здравето, извършени в трудовия колектив от един негов член спрямо друг; дребна кражба, присвояване или обсебване на обществено или лично имущество, а също и за дребни прояви на самоуправство, когато деецът и пострадалият са членове на общ колектив; други малозначителни престъпления, за които законът предвижда лишаване от свобода до една година, ако съдът с оглед на характера на деянието и личността на дееца намери, че може да бъде поправен чрез мерки за обществено въздействие. Наказателната отговорност не отпада при отказ на лицето да се яви при повторно призоваване пред другарския съд или ако то не може да се поправи чрез възпитателна намеса.

Специална възможност е предвидена за непълнолетните: освобождаване от наказателна отговорност с прилагане на възпитателни мерки. По отноше-

ние на непълнолетен, извършил поради увлечение или лекомислие престъпление, което не представлява голяма обществена опасност, прокурорът може да прекрати предварителното разследване, а съдът да реши да не бъде наказван, ако спрямо него могат да се приложат успешно възпитателни мерки. В тези случаи съдът може сам да наложи подходящата мярка, а прокурорът да постанови настаняване в трудово-възпитателно училище.

Накрая е налице възможност за освобождаване от наказателна отговорност с налагане на административно наказание глоба от 100 000 лв. Условията са: за извършеното престъпление се предвижда лишаване от свобода до една година, деецът не представлява голяма обществена опасност и целите на наказанието могат да бъдат постигнати именно по този начин. Не може да бъде освободено лице, което вече е осъждано или тази възможност е била реализирана. При наличие на предпоставки за различни видове освобождаване, съдът решава дали лицето да бъде предадено за обществено поръчителство, или на другарски съд, или да му наложи административна санкция.

Трето: какво представлява другарският съд, който се намира в самия център на възпитателната инфранаказателност на простъпката? Другарските съдилища са самостоятелни органи за борба с противообществените прояви, които осъществяват профилактична и възпитателна дейност. Методи, които те използват, са: създаване на обществена нетърпимост към нарушенията на правилата на социалистическото общежитие; възпитаване на гражданите единствено по пътя на личното убеждение и общественото въздействие; предотвратяване, разкриване и санкциониране на противообществените прояви. Тяхната стратегическа цел е да организират, ръководят и осъществяват огромното възпитателно въздействие, което оказва публичното осъждане пред трудовия колектив върху съзнанието на всички граждани.

Другарският съд разглежда дела: за нарушения на трудовата дисциплина (отсъствия, закъснения и бягства; отказ или неизпълнение на работата; некултурно отношение); за нарушения на техническата безопасност и хигиената на труда; за безделничество, отклонение от общественополезен труд, паразитен начин на живот, пианство и други противообществени прояви; за неизпълнение задълженията към семейството, възпитанието и издръжката на децата; за неспазване правилата по стопанисване на жилищни помещения и комунални съоръжения; за нарушение на реда в жилищата, незаплащане на наема или на таксите за услуги; за маловажни нарушения по горското, селското, ловното и рибното стопанство; за незаконно използване и небрежно отношение към държавното или общественото имущество; за обида, клевета и лека телесна повреда, които се преследват по тъжба на пострадалия; за дребни кражби, присвоявания и разпилявания на имущество, за дребни прояви на хулиганство, самоуправство и спекула; за други малозначителни престъпления, които не представляват повишена обществена опасност и за които законът предвижда лишаване от свобода до една година.

Да разгледаме мерките за обществено въздействие, които другарският съд налага; мерки, които изискват не наказателна, а обществена отговорност и санкционират не престъпления, а противообществени прояви; те изграждат една подзаконова всекидневна наказуемост, една възпитателна инфранаказателност на простъпката. Ето разделителните линии: мерките за обществено въздействие не са наказания, а санкции за морални нарушения, които нанасят вреда на обществото. Те трябва да упражняват морално въздействие за осъзнаване на грешката, нейното поправяне и предотвратяване. Но мерките за обществено въздействие не са и административни наказания. Те не са форма на държавна принуда, а обществени санкции, които се налагат за противообществени прояви. Накрая, мерките не са дисциплинарни наказания, защото изискват обществена отговорност. И изцяло са подчинени на задачата на другарските съдилища, която има строго възпитателен и профилактичен характер. Законодателят е имал една цел: всяка една от мерките да съдейства за предотвратяване на противообществените прояви и за възпитание на гражданите в комунистически дух.

Другарският съд може да се ограничи само с публично разглеждане на делото или да приложи една от мерките за обществено въздействие: да задължи виновния да се извини на пострадалия или пред колектива; другарско предупреждение; обществено мъмрене; обществено порицание; глоба до 10 лв.; предложение пред ръководителя на предприятието или организацията за преместване на нарушителя на по-ниско платена работа за срок до три месеца, за понижаване в длъжност или за уволнение от работа; предложение до народния съд за освобождаване на жилището поради невъзможност за съвместно живеење, лошо стопанисване или неплащане на наема; да задължи осъдения със свой труд да поправи причинената вреда. Когато другарският съд се убеди, че самото разглеждане на делото е оказало необходимото възпитателно и предупредително въздействие върху нарушителя, той може да го приключи. В противен случай налага една от мерките за обществено въздействие. Адвокатска защита не се допуска. Привлеченият към обществена отговорност трябва да се яви лично и да осъществи сам правото си на защита пред обвинението. Решенията на другарските съдилища са окончателни и се зачитат от всички държавни органи. Те подлежат на незабавно изпълнение след самото им публичното произнасяне. Изключение може да се направи само при налагане на мерките: възстановяване на вредите, глоба и поправяне на вредите със свой труд.

Решението на другарския съд задължително се съобщава в организациите по месторабота и местоживеење на осъдения за довеждане до знание на колектива. То има сила в продължение на една година от произнасянето му. Съдът може и преди изтичането на срока да снесе наложеното другарско предупреждение, обществено мъмрене или обществено порицание. Предсрочното прекъсване на тези мерки за обществено въздействие се прави, само ако лицето е осъзнало грешката си и показва данни, че се е поправило. Реаби-

литацията се оповестява публично по месторабота и местоживеенето на осъдения; тя има огромно възпитателно значение и поради това е необходимо колективът да следи в бъдеще за промените в неговото поведение.

Но както заявяват социалистическите юристи, „с изпълнение на решението не приключва грижата за поправянето на лицето, на което е наложена мярка за обществено въздействие. Както другарският съд, така и обществените организации са длъжни да полагат особени грижи за поправянето на виновния, да следят развитието на неговото поведение, да му помогнат да разбере правилно възпитателната мярка, да се отнесе критично към миналото си, да изживее капиталистическите отживелици, да намери сигурен и пряк път към колектива, да се приобщи към трудовите задачи и съвместния бит, да почувства другарската грижа и помощ за преодоляване на трудностите. Само така делото на другарския съд ще бъде извършено докрай и грижата за човека ще се разгърне с необходимата пълнота, сила и убедителност“ (Павлов 1964: 271).

Това заключително и обобщаващо твърдение е важен пример за постоянния надзор, който социалистическата общественост трябва да упражнява върху осъдения от другарски съд; в действителност върху освободения от съда, тъй като неговото решение е било изпълнено, а възпитателната мярка – наложена.

„Хулиганството“ – престъпление, нарушение и простъпка

„Хулиганството“ е изключителен пример за начина на функциониране на наказателната икономия на късния социализъм: то показва как едно действие може цялостно да бъде обхванато на три нива при упражняване на наказателната власт – престъпление, нарушение и простъпка. Става дума за една сложна социална система от мерки-санкции, които започвайки от най-горе, от законовото престъпление, постепенно се придвижват надолу към административното нарушение, за да достигнат равнището на всекидневната простъпка. И обратно, активирането на най-долното равнище на системата е условие за възможност на нейното автоматично задвижване; една редица предавателни механизми могат да трансформират първоначалното квалифициране на дадено действие като простъпка в нарушение, а то на свой ред – да достигне до статут на престъпление.

Най-напред хулиганството е престъпление против реда и общественото спокойствие. Кодексът от 1968 г. го дефинира така: „който извърши непристойни действия, грубо нарушаващи обществения ред и изразяващи явно неуважение към обществото, се наказва за хулиганство с лишаване от свобода до две години или с поправителен труд, както и с обществено порицание“. Ето и що е дръзко хулиганство: „когато деянието е съпроводено със съпротива

срещу орган на властта, изпълняващ задължения по опазване на обществения ред или когато се отличава с изключителен цинизъм или дързост наказанието е до пет години“. Когато деянието е извършено повторно, наказанието е лишаване от свобода до три години, а в случай на дръзко хулиганство – от една до пет години. През 1968 г. при опасен рецидив за хулиганство е предвидено лишаване от свобода от една до пет години. С измененията от 1982 г. санкцията е завишена: наказанието вече е от една до шест години, като съдът може да постанови и задължително заселване.

Но в какво се състои социалната особеност на това престъпление, за да бъде толкова грижливо обхванато и контролирано от наказателната власт? Според социалистическото право, хулиганството засяга нормалните условия на живот; в него се проявява ниска съзнателност, липса на самодисциплина, остатъци от буржоазни разбирания и слаба правна култура. Именно поради тези причини, то е престъпление срещу обществения ред, който е система от норми, установени за закрепване на социалистическите отношения. Хулиганството засяга условията за съществуване на обществото, кодифицирани в правилата на социалистическото общежитие. А хулиганът е носител на утайката на буржоазния морал и отрицание на качествата на новия социалистически човек.

Да обобщим: хулиганство е непристойно поведение, грубо нарушаващо социалния ред, продиктувано от явно неуважение към обществото и нормите, върху които то гради своето съществуване, чрез което лицето демонстрира своето отрицателно отношение към социалистическите правила на поведение. Но социалната опасност на въпросното престъпление е изключително висока и поради една втора причина: то може да води до много тежки посегателства срещу личността и собствеността. В действителност, ако хулиганството е толкова важно, това е поради факта, че представлява ключова предпоставка за извършването на всяко друго престъпление: крайният случай е убийството по хулигански подбуди, но със същата вероятност то ще доведе до телесни повреди, разврат, изнасилване, грабеж, кражба, измама, обида или клевета. Никак не е случайно, че наказателната власт е обхванала неговото съществуване на три скачени нива: целта е превантивното ликвидиране на едно централно условие за всяко бъдещо престъпление. Наказанието за убийство по хулигански подбуди е максималното: лишаване от свобода от петнайсет до двадесет години или смърт.

На второ място, хулиганството е административно нарушение. През 1963 г. е приет и допълнен на 8 май 1979 г. Указ за борба с дребното хулиганство, което е непристойна проява, изразена в употреба на ругатни, псувни и неприлични изрази на публично място пред повече хора, в оскърбително отношение и държане към гражданите, към органите на властта или на обществеността или в скарване, сбиване или други подобни действия, с които се нарушават общественият ред и спокойствие, но поради своята по-ниска степен

на обществена опасност не представлява престъпление според Наказателния кодекс.

За дребно хулиганство, извършено от лице, навършило шестнайсет години, се налага административното наказание „задържане“ до петнайсет денонощия или глоба от 5 до 50 лв. Следователно, това деяние не е престъпление, но не е и противообществена проява, а правонарушение, което засяга правилата на социалистическото общежитие. Но пълното разграничение на хулиганството като престъпление и нарушение понякога е много трудно. Въпреки че за престъплението се изисква грубо посягане на обществения ред, то нарушението също разкрива определена степен на обществена опасност. При дребното хулиганство трябва да се установи, че става въпрос за по-незначително посегателство върху обществения ред и е налице по-ниска обществена опасност.

Административното наказание „задържане“ до петнадесет денонощия се изтърпява чрез арестуване в милицията и осем часа физически труд според възрастта и здравето. Началникът осъществява режима, изолацията и охраната на задържаните, когато се намират в помещенията, и организира контрола над тях, когато са на работа. Всеки отработен ден се смята за един ден изтърпяно наказание. Ако в продължение на осем работни часа задържаният не изпълни трудовата норма, той се задължава да работи до два допълнителни часа. Лицата от 16 до 18 години работят седем часа в денонощието и нормата им се определя като за непълнолетните работници. На задържаните се осигурява един ден почивка в седмицата, който се зачита за изтърпяно наказание. Денят, в който задържаният не е работил по обективни причини, също се зачита, както и предварителното задържане. Храната на задържаните се осигурява безплатно три пъти дневно; те нямат право на свиждане, да получават храна и да водят кореспонденция.

Задържаните, които точно и добросъвестно изпълняват изискванията на режима, определените им трудови норми и другите задължения, могат да бъдат поощрявани с: изказване на похвала пред всички задържани; даване разрешение за еднократно получаване на храна, закупена със собствени средства или от близки; даване разрешение за еднократно свиждане, получаване и изпращане на писмо; изпращане на писмо до семейството, предприятието и организацията, в която задържаният работи и членува, за посочване проявите на доброто му поведение през периода на изтърпяване на наказанието до освобождаването му.

Задържаните, които нарушават режима, не изпълняват добросъвестно трудовите норми или други свои задължения по превъзпитанието им, се наказват с: мъмрене пред всички задържани; преместване на по-тежка физическа работа; уединяване в извънработно време до три дни; изпращане на писмо до семейството и организацията, в които задържаният работи или членува, за посочване проявите му на лошо поведение и за да се търси помощта на колектива за по-нататъшното му поправяне. Ако допуснатите нарушения със-

тавяват престъпление или дребно хулиганство, виновният независимо от наложеното му наказание се предава на съд. Лице, което се отклони от работа и доброволно се завърне, се наказва с една от горните санкции. Задържаните за дребно хулиганство до и след определяне на наказанието им при бягство се преследват като затворници.

На трето място, хулиганството е противообществена проява или просътка, която се санкционира от юрисдикцията на другарските съдилища. С изменението на Закона за другарските съдилища през 1975 г., дребните прояви на хулиганство са включени в тяхната компетентност, когато делата им бъдат препращани от съда или милицията. Става дума за преценка на целесъобразността да се приложи мярка за обществено въздействие, когато нарушителят с оглед на характера на деянието и на личността му може да бъде поправен чрез нея. Другарският съд разглежда дела за нарушения на трудовата дисциплина, техническата безопасност и хигиената на труда; за безделничество, отклонение от общественополезен труд, паразитен начин на живот и пианство; за неизпълнение задълженията към семейството, възпитанието и издръжката на децата; за неспазване правилата по стопанисване на жилищни помещения и комунални съоръжения; за нарушение на реда в жилищата, незаплащане на наема или на таксите за услуги; за незаконно използване или небрежно отношение към държавното и общественото имущество; за обида, клевета и лека телесна повреда, които се преследват по тъжба на пострадалия; за дребни кражби, присвоявания и разпилявания на имущество, за дребни прояви на хулиганство, самоуправство и спекула; за други малозначителни престъпления, които не представляват повишена обществена опасност и се наказват с лишаване от свобода до 1 година.

Другарският съд може да се ограничи единствено с публично разглеждане на делото при положение, че то е оказало необходимото възпитателно и предупредително въздействие върху нарушителя. В противен случай налага една от мерките за обществено въздействие: задължава виновния да се извини; другарско предупреждение; обществено мъмрене; обществено порицание; глоба до 10 лв.; предложение за преместване на нарушителя на по-ниско платена работа за срок до три месеца, за понижаване в длъжност или за дисциплинарно уволнение. Решението задължително се съобщава в организациите по месторабота и местоживееене на осъдения за довеждане до знание на колектива. То има сила в продължение на една година, като съдът може и преди изтичането на този срок да отмени „присъдата“ другарско предупреждение, обществено мъмрене или обществено порицание. Предсрочното прекъсване на тези мерки се прави, само ако лицето е осъзнало грешката си и показва, че се е поправило.

Да обобщим: една сложно субординирана система от законови наказания, административни санкции и обществени мерки е обхванала хулиганството на трите нива на неговата социалистическа кодификация. Ако общият съд чрез наказателния кодекс не може да го квалифицира като престъпление,

се включва в работа дискурсът на указа за борба с дребното хулиганство, който покрива полето на нарушенията. Когато и той не успее да дефинира действието като подлежащо на административна санкция, се задейства всекидневната юрисдикция на другарския съд. И обратно, ако другарският съд не успее да квалифицира едно действие като противообществена проява, той препраща към нарушението, подлежащо на милиционерско санкциониране по указа за борба с дребното хулиганство. На свой ред, при „грубо посегателство“ и „дръзко поведение“ от страна на „виновния“ на сцената са повикани професионалният съдия и наказателният кодекс, които трябва да квалифицират хулиганството като престъпление.

Обществеността срещу престъпността: форми на мобилизация

Късният социализъм е специфична историческа фаза в процеса на мобилизация на социалистическата общественост в борбата срещу престъпността чрез създаването на поредица от нови организационни и институционални форми. В тяхната основа е залегнала програмната директива на БКП от 70-те години, че „в социалистическото общество вече са налице благоприятни условия за системен контрол на трудещите се над проявите на престъпност и нарушенията на законността“. Кои са най-важните форми и методи на мобилизация?

На първо място са създадените с Указ № 1104 от 26 юли 1977 г. доброволни отряди на трудещите се, които са обществени органи, а тяхната задача е да съдействат на държавните органи за охрана на обществения ред и сигурността на страната с цел защита на правата на гражданите и опазването на собствеността. Те трябва активно да участват в борбата с престъпленията и противообществените прояви и да подпомагат възпитанието на гражданите за спазване на правовия ред и правилата на социалистическия морал. Следователно, доброволните отряди на трудещите са своеобразен пазител и надежден гарант за ефикасността на нормите на поведение в социалистическото общество. Основният метод в тяхната дейност е профилактичната и възпитателната работа; в борбата срещу нарушителите на обществения ред те въздействат чрез средствата на убеждението и предупреждението.

Доброволните отряди на трудещите оказват съдействие на милицията, прокуратурата и съда в дейността по охрана на обществения ред, сигурността на страната и борбата с престъпленията; помагат за охраната на държавната граница и поддържането на граничния режим; водят борба с хулиганските и неморалните прояви, пиянството и алкохолизма, безделието, скитничеството и просията; осигуряват недопускане на посегателства срещу социалистическата собственост и участват в борбата с проявите на безстопанственост; реа-

лизират профилактика и възпитателна работа сред гражданите за съзнателно спазване на правовия ред и правилата на социалистическия морал; осъществяват надзор и превъзпитаване на лицата, които се отклоняват от общественополезен труд и водят паразитен начин на живот и които са условно осъдени или са им наложени превантивни мерки.

За отрядници се приемат само български граждани, навършили 18-годишна възраст, които притежават необходимите морално-политически и делови качества и са получили препоръка от обществената организация по месторабота, учене или местоживеене. При изпълнение на своите задачи те имат право да изискват от гражданите да спазват обществения ред; да им проверяват документите за установяване на самоличността и да изясняват причините за противообществените прояви; да съставят актове и да налагат глоби за нарушения; да отвеждат в милицията онези, които са извършили престъпления, или грубо нарушават реда; да задържат нарушители на държавната граница; да изискват съдействие от длъжностни лица.

Доброволните отряди на трудещите се използват следните форми на работа: дежурство в щабовете; поддържане на постове и патрули; откриване на лица, извършили престъпления; участие в наряди по охрана на държавната граница и граничните райони; осъществяване на индивидуално-възпитателна работа и поемане на шефство над осъдени лица; провеждане на беседи с родителите на малолетни и непълнолетни, извършили противообществени прояви; разясняване на законите и нормативните актове; използване на средствата за масова информация за превантивна работа; обсъждане на поведението на правонарушителите в присъствие на представители на обществените организации и на трудовите колективи. Всеки отрядник е длъжен да проявява висока активност при изпълнение на поставените му задачи; да следва точно и добросъвестно изискванията спрямо него; да защитава правата и законните интереси на гражданите; да бъде тактичен и вежлив в отношенията си с тях; да спазва законите и нормативните актове; да овладява формите и методите на борба с престъпленията; да проявява бдителност, своевременно и точно да съобщава обстоятелствата за подготвяни или извършени престъпления; да взема конкретни мерки за предотвратяване на вредните последици от тях; да участва в наряди най-малко четири часа месечно; да носи винаги значката и картата, а при наряд – на ръката си лента на отрядник; да отчита своята работа пред командира на отряда; да участва активно в организационния живот. Всеки отрядник след приемането му подписва тържествено обещание за добросъвестно и вярно изпълнение на своя дълг пред социалистическото общество.

На второ място в тази късносоциалистическа конфигурация от форми и методи за борба с отрицателните явления се намират Центровете за възпитателна работа по местоживеене, създадени на 27 декември 1979 г. Те са обществени органи за обединяване и координиране на усилията на обществеността, държавните органи и гражданите в борбата срещу противообществе-

ните прояви. Дейността им се състои в провеждане на системни профилактични и превантивни мероприятия за създаване на максимална нетърпимост спрямо извършителите на престъпления и за превъзпитанието им в дух на съзнателно изпълнение на законите и моралните норми на социалистическото общество.

Центровете за възпитателна работа съдействат за обединяване и насочване на усилията на държавните и обществените органи за постигането на трайни резултати в борбата срещу противообществените прояви; осъществяват индивидуална превантивна дейност с лицата, които се отклоняват от правните и моралните норми; вземат мерки за отстраняване на причините и условията за извършване на престъпленията; предлагат на държавните органи да поемат контрола върху лицата, които не са се повлияли от мерките за обществено въздействие; провеждат мероприятия за издигане на правосъзнанието на гражданите чрез разпространение на правни знания; съдействат на милицията, прокуратурата и съда за охраната на обществения ред и спазването на социалистическата законност. Те осъществяват индивидуална превантивна дейност с осъждани лица; рецидивисти; лица с противообществено поведение – пияници, алкохолици, безделници, паразити, скитници, просяци; малолетни правонарушители и техните родители; системни нарушители на обществения ред, както и спрямо гражданите, склонни към противообществени прояви. Лицата, живеещи в района на съответния център, които имат отклонения в поведението, подлежат на профилактичен отчет.

Основният метод в дейността на Центровете за възпитателна работа е убеждението. Те използват различни форми на индивидуална превантивна дейност: беседа, разясняване и поощрение; вземане под патронаж; посещение в дома и разговор с членове на семейството на правонарушителя; оказване на помощ за трудово устрояване на лицата, изтърпели наказанието лишаване от свобода или неупражняващи общественополезен труд; сигнализиране на Съветите за профилактика по месторабота с предложение за въздействие от страна на трудовия колектив; предупреждение към правонарушителите, че ще бъдат сигнализирани държавните органи. Една от основните задачи на всеки център е да следи за ефективността на превантивната дейност спрямо лицата, които се водят на профилактичен отчет. Към Центровете за възпитателна работа се изграждат секции, релевантни на най-важните направления в превантивната дейност: охрана на обществения ред и спазване на паспортния режим; борба с правонарушенията в бита и семейството; борба с безделието, алкохолизма и пианството; борба с противообществените прояви на малолетните и непълнолетните; възпитателна работа с осъждани или криминално застрашени лица; осигуряване на безопасността на движението. Техният кадрови състав се рекрутира от активисти, изпратени по поръчение на обществените организации.

На трето място, късният социализъм е изградил и една друга поредица от инструменти за социален контрол върху противообществените прояви: Съве-

ти за профилактика по месторабота, създадени на 27 декември 1979 г. Те са обществени органи за обединяване и координиране на усилията на профсъюзните и комсомолските организации, административните ръководства и партийните организации в борбата срещу правонарушенията. Основното направление в тяхната дейност е провеждане на превантивни и възпитателни мероприятия за съзнателно изпълнение на законите и строго спазване на трудовата дисциплина; за създаване на непримиримост спрямо посегателствата срещу социалистическата собственост и нарушенията на обществения ред.

Съветите за профилактика по месторабота организират индивидуална превантивна дейност спрямо членовете на трудовия колектив, които са осъждани, рецидивистите, системните нарушители на обществения ред и спрямо склонните към извършване на противообществени прояви; установяват причините за извършване на правонарушения и предлагат на ръководството мерки за тяхното отстраняване; правят предложения за подобряване на организационната дейност, за опазване на социалистическата собственост и за отстраняване на условията, които създават възможност за кражби, злоупотреби, разхищения, безстопанственост и разпиляване. За осъществяване на горните задачи те изучават състоянието на отчетността и опазването на материалните ценности; реда на подбор и възпитанието на материално отговорните лица; пропускателният режим и физическата охрана на обектите; провеждат индивидуална превантивна работа с членовете на трудовия колектив, които допускат нарушения на обществения ред и трудовата дисциплина, злоупотребяват с алкохол или имат отклоняващо се поведение в семейството и обществото, като организират вземането им на профилактичен отчет; привличат изтъкнати производственици, майстори, ръководители, общественици за наставници на правонарушителите; организират пропагандна и разяснителна работа за спазване на правните и моралните норми на социалистическото общество.

Към Съветите за профилактика по месторабота се изграждат следните направления за превантивна дейност: опазване на социалистическата собственост от безстопанственост, разхищения, разпиляване, кражби и злоупотреби; борба с противообществените прояви, нарушенията на обществения ред и на трудовата дисциплина, правонарушения в бита и семейството, проявите на безделие, алкохолизъм и пианство; възпитателна работа с осъждани за умишлени престъпления и спрямо лицата, склонни към противообществени прояви; по плановата, финансовата и договорната дисциплина. Всеки съвет за профилактика внася в партийното, профсъюзното и комсомолското ръководство предложения за предприемане на превантивни мерки за опазване на социалистическата собственост; изготвя решения за вземане на отношение спрямо правонарушители или за поощрение на членове на трудовия колектив, които са се поправили; осъществява превантивна дейност по отдели и служби със съдействието на административното ръководство; поканва провинилите се членове на трудовия колектив да дадат обяснение за допуснатите

от тях правонарушения и дисциплинарни провинения; предава материали за разглеждане от другарски съд; информира съответния Център за възпитателна работа по местоживеење за лицата, които се водят на профилактичен отчет. Съветите за профилактика работят в непосредствено взаимодействие с Центровете за възпитателна работа и Доброволните отряди на трудещите се за осъществяване на единна, системна и ефикасна превантивна дейност и осигуряване на непрекъснатост на възпитателния процес спрямо нарушителите на социалистическия ред, право и морал.

Литература

- Анотиран сборник на Военно-наказателния и военно-съдебния закон. 1949. София: МНО.
- Григоров, И. 1972. *Противообществените прояви на малолетните и непълнолетните и борбата на ДПС за предотвратяването им*. София: МВР.
- Закон за борба с детската престъпност. 1958. „Известия“, бр. 13, 14.II.1958 г.
- Закон за борба срещу противообществените прояви на малолетните и непълнолетните. 1961. „Известия“, бр. 11, 7.II.1961 г.
- Закон за другарски съдилища. 1961. „Известия“, бр. 50, 23.VI.1961 г.
- Закон за изпълнение на наказанията. 1969. ДВ, бр. 30, 15.IV.1969 г.
- Лютов, К. 1960. *Обществената опасност на деянието по наказателното право на НРБ*. София: Наука и изкуство.
- Лютов, К. 1972. *Нови положения относно наказанията в Наказателния кодекс на НРБ*. София: БАН.
- Манчев, Н. 1967. *Престъпление и противообществена проява*. София: БАН.
- Мотиви към Наказателен закон от 1896 г. 1896. София.
- Мотиви към законопроекта за Наказателен закон. 1951. ДВ, бр. 13, 13.II.1951 г.
- Мотиви към законопроекта за Наказателен кодекс. 1956. „Известия“, бр. 12, 10.II.1956 г.
- Мотиви към законопроекта за Наказателен кодекс. 1968. ДВ, бр. 26, 2.IV.1968 г.
- Наказателен закон. 1896. София.
- Наказателен закон. 1951. „Известия“, бр. 13, 13.II.1951 г.
- Наказателен кодекс. 1956. „Известия“, бр. 12, 10.II.1956 г.
- Наказателен кодекс. 1968. ДВ, бр. 26, 2.IV.1968 г.
- Наказателни и устройствени закони. 1982. София: Наука и изкуство.
- Ненов, И. 1954. *Същност и значение на наказателния закон на НРБ*. София: Наука и изкуство.
- Ненов, И. 1972. *Наказателно право на НРБ*. София: Наука и изкуство.
- Павлов, С. 1964. *Другарските съдилища в НРБ*. София: БАН.
- Павлов, С. 1989. *Наказателен процес на НРБ*. София: СУ „Св. Климент Охридски“.
- Паликарски, П. 1986. *Наказателноизпълнително право на НРБ*. София: МВР.
- Правилник за Детските педагогически стаи. 1958. „Известия“, бр. 97, 5.XII.1958 г.
- Правилник за изпълнение на Указа за борба с дребното хулиганство. 1963. ДВ, бр. 12, 31.I.1963 г.
- Правилник за изпълнението на наказанието „поправителен труд без лишаване от свобода“. 1961. „Известия“, бр. 61, 17.VII.1961 г.
- Правилник за организацията и работата на Домовете за временно настаняване на малолетни и непълнолетни. 1976. ДВ, бр.83, 19.X.1976 г.
- Правилник за Трудово-възпитателните училища. 1958. „Известия“, бр. 97, 5.XII.1958 г.
- Правилник за Централния разпределителен дом за малолетни и непълнолетни с противообществени прояви. 1961. Непубликуван.
- Правилник за прилагане на Закона за изпълнение на наказанията. 1982. ДВ, бр. 66, 20.VIII.1982 г.

- Правилник за прилагане на Указ № 1104 за доброволните отряди на трудещите се.* 1977. ДВ, бр. 86, 4.XI.1977 г.
- Правни основи и организация на борбата срещу противообществените прояви на малолетните и непълнолетните.* 1979. ДНП-МВР, София.
- Правни основи на превенцията на престъпността в НРБ.* 1980. София: Наука и изкуство.
- Примерни правила за устройството, задачите и дейността на Центровете за възпитателна работа по местоживееене от 27 декември 1979 г.* 1979. Непубликувани.
- Примерни правила за устройството, задачите и дейността на Съветите за профилактика по месторабота от 27 декември 1979 г.* 1979. Непубликувани.
- Райчев, П. 1958. *Престъпността на непълнолетните и борбата с нея.* София: Наука и изкуство.
- Сборник нормативни актове за борба с противообществените прояви на малолетните и непълнолетните.* 1986. София: Наука и изкуство.
- Указания по прилагане на Закона за другарските съдилища.* 1961. Непубликувани.
- Указ за борба с дребното хулиганство.* 1963. ДВ, бр. 102, 31.XII.1963 г.
- Указ за изменение на Указа за борба с дребното хулиганство.* 1979. ДВ, бр. 36, 8.V.1979 г.
- Указ № 1104 за доброволните отряди на трудещите се.* 1977. ДВ, бр. 58, 26.VII.1977 г.
- Хинова, Т. 1971. *Престъпността и противообществените прояви на непълнолетните.* София: БАН.

Биографична справка: Мартин Канушев е доцент по социология в Нов български университет. Преподава социология на властта, правото и медицината. Автор на книги, студии и статии по социология. Отговорен редактор на списание *Критика и хуманизъм*.

Адрес за кореспонденция:

Нов български университет
Департамент „Философия и социология“
1618 София, ул. „Монтевидео“ 21
Email: mkanoushev@gmail.com

Статията е приета за печат на 22.11.2011 г.